

ZAMONAVIT TILSHUNOSLIKDA NUTQIY AKT VA KOMMUNIKATIV MAQSADNING IFODALANISHI

Hamidjonova Dilnura Muhiddinjon qizi

ADCHTI 2-kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7878300>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20-april 2023 yil

Ma'qullandi: 25-april 2023 yil

Nashr qilindi: 29-april 2023 yil

KEY WORDS

nutqiy akt, muloqot, pragmatika, so'zlashuv va propozitsion aktlar.

ABSTRACT

Ushbu maqolada Zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb muommolaridan bo'lgan nutqiy akt masalasiga bag'ishlangan bo'lib, unda nutqiy akt hamda kommunikativ maqsadning ifodalanishi xususida so'z boradi.

Nutq-harakat nazariyasida lokatsion harakat - bu mazmunli gapirish, nutq so'zlashuvining oldingi qismi bo'lib, u oldin sukut saqlanib qoladi, so'ngra sukunat yoki ma'ruzachining o'zgarishi, shuningdek, joylashish yoki aytish harakati deb nomlanadi. Lokatsionatsion harakat atamasi ingliz faylasufi J. L. Ostin¹ tomonidan 1962-yilda nashr etilgan "Qanday qilib so'zlar bilan narsalarni qilish kerak" kitobida kiritilgan. Keyinchalik amerikalik faylasuf Jon Searl Ostinning lokatsion harakat kontseptsiyasini Searl propozitsion akt - taklifni ifoda etish harakati deb atagan. Searl 1969-yilda nashr etilgan "Nutqiy harakatlar: til falsafasi inshosi" nomli maqolasida o'z g'oyalarini bayon qildi.

Lokatsion harakatlar ikki asosiy turga bo'linishi mumkin: so'zlashuv va propozitsion aktlar. Aytish harakati - bu so'zlar va jumlarlar kabi ifoda birliklarining og'zaki ishidan iborat nutq harakati, deb ta'kidlaydi lingvistik atamalar lug'atiga. Boshqacha qilib aytganda, aytish harakatlari - bu Changing Minds.org tomonidan chop etilgan "Nutq aktlari nazariyasi" ga binoan hech qanday ma'noga ega bo'lmagan biror narsa aytilgan (yoki ovoz chiqariladigan) harakatlar.

Aksincha, propozitsion harakatlar, Searle ta'kidlaganidek, bu erda ma'lum bir ma'lumot berilgan. Taklif harakatlari aniq va tushunarsiz tovushlar bo'lishi mumkin bo'lgan oddiy so'zlashuv harakatlaridan farqli o'laroq, aniq bir aniq nuqtani ifodalaydi.

Illokatsion harakat deganda, harakatni aniq bir narsani aytishda bajarilishi tushuniladi (shunchaki biron bir narsani aytishning umumiy harakatidan farqli o'laroq).

"Illocutionary kuch - bu ma'ruzachining maqsadi. [Bu] ma'lumot berish, buyurtma berish, ogohlantirish, majburiyat kabi haqiqiy" nutq harakati".

Illokatsion harakatga misol:

"Qora mushuk ahmoqdir."

¹ J. Austin "How To Do Things With Words" 1962. p 25

Ushbu bayonot qat'iydir; u aloqa qilishni niyat qilganligi sababli bu illokatsion harakatdir. Aksincha, o'zgaruvchan fikrlar perlokulyatsion harakatlar - bu ma'ruzachi yoki tinglovchining his-tuyg'ulariga, fikrlariga yoki harakatlariga ta'sir ko'rsatadigan nutq harakatlaridir. Ular fikrlarini o'zgartirishga intilishadi. Joylashtiruvchi harakatlardan farqli o'laroq, perlocutionary harakatlar ijro etilish uchun tashqi; ular ilhomlantiradi, ishontiradi yoki to'xtatadi. Aqlni o'zgartirish, bu perlocutionary harakatining misolini keltiradi:

- Iltimos, qora mushukni toping.

Ushbu bayonot xatti-harakatni o'zgartirishga qaratilganligi sababli perlocutionary harakatdir. (Ma'ruzachi nima qilayotganingizni tashlab, uning mushukini topishingizni istaydi.)

Joylashtiruvchi harakatlar ma'nosiz oddiy so'zlar bo'lishi mumkin. Searle lokatsion harakatlarning ta'rifini aniqlab berdi, chunki ular biron bir narsani taklif qiladigan, ma'noga ega bo'lgan va / yoki ishontirishga intiladigan so'zlar bo'lishi kerak. Searle beshta illokatsion / perlokatsion nuqtani aniqladi:

Assertives: Haqiqiy yoki yolg'on deb baholanishi mumkin bo'lgan bayonotlar, chunki ular dunyodagi vaziyatni tasvirlashga qaratilgan

Direktivalar: Boshqa shaxsning harakatlarini taklif tarkibiga mos keltirishga urinayotgan bayonotlar

Komissiyalar: So'zlovchini takliflar mazmuni bilan tavsiflangan harakatlar uslubiga majburlaydigan bayonotlar

Ekspresivlar: Nutqning samimiylilik holatini ifodalovchi bayonotlar

Deklarativlar: Dunyoni o'zgartirilgan deb ko'rsatish orqali uni o'zgartirishga urinayotgan bayonotlar

Shu sababli, mahalliy harakatlar oddiygina ma'nosiz nutq bo'lmasligi kerak. Buning o'rniga ular maqsadga ega bo'lishi kerak, yoki tortishuvni kuchaytirish, fikr bildirish yoki kimdir harakatga keltirishga intilishlari kerak.

Quyida nutqiy aktning boshqa bir xususiyatlarini ko'rib chiqishdan oldin, nutqning asosiy maqsadlari ya'ni muloqot to'g'risida to'xtalib o'tmoqchimiz.

Muloqotning kommunikativ tomoni deyilganda, uning shaxslararo axborotlar, bilimlar, g'oyalar, fikrlar almashinuvi jarayoni sifatidagi vazifalari nazarda tutiladi. Bu jarayonning asosiy vositasi bo'lib til xizmat qiladi. Til shaxslar o'rtasida aloqa vositasi bo'lib, uning yordamida kishilar bilgan ma'lumotlari va hokazolarni bir-birlariga yetkazadilar. Ma'lumki, aloqa vositasi sifatida nutqning asosan 2 turi farqlanadi: yozma nutq hamda og'zaki nutq. Og'zaki nutqning o'zi *dialogik* va *monologik* turlarga bo'linadi².

*Dialogik nutq*ning mazmuni, uning xarakteri, davomiyligi muloqotga kirishgan shaxslarning shaxsiy qarashlariga, qiziqishlariga, bir-birlariga bo'lgan munosabatlariga, maqsadlariga bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham o'qituvchi bilan o'quvchining, hissiy rahbarlarning, diplomatlarning, ko'chada uchrashib qolgan dugonalarning dialogik suhbatlari bir-biridan farq qiladi.

Monologik nutq esa bir kishining boshqa kishiga yoki kishilar guruhiga nisbatan murojaati bo'lib, uning psixologik tuzilishi, fikrlarning mantiqan tugal bo'lishi, gapirayotgan paytda grammatik qonun-qoidalarga rioya qilish kerakligi kabi shartlari mavjud. Masalan, ma'ruzaga tayyorlanayotgan talaba tayyorgarlik paytidan boshlab, ma'ruza qilib bo'lgunga qadar, qator ichki ruhiy kechinmalarni boshdan kechiradi, unga ko'p kuch va vaqt sarflaydi. Dialogik

² Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoe posobie dlya vuzov.- M.:IKS "MarT", 2004-512 s.

nutqqa nisbatan bu nutq turi murakkabroq hisoblanadi. Til vositasida olib boriladigan muloqot *verbal*, ya'ni so'zli deyiladi.

Muloqotning verbal, nonverbal, paralingvistik ta'sir vositalari mavjud. Odamlar muloqot jarayonida so'zlardan tashqari, ya'ni verbal vositalardan tashqari turli xil harakatlardan, qiliqlardan holatlardan, kulgu, ohanglar va boshqalardan ham foydalanadilar. Qiliqlar, mimika, ohanglar, to'xtashlar (pauza), hissiy holatlar, kulgu, yig'i, ko'z qarashlar, yuz ifodalari va boshqalar o'zaro muloqotning nutqsiz vositalari bo'lib, ular muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, uni to'ldiradi, ba'zan esa nutqli muloqotning o'rnini bosadi, bunday vositalarni *nonverbal* vositalar deyiladi.

Buyuk rus yozuvchisi L. Tolstoy odamlarda 97 xil kulgu turi hamda 85 xil ko'z qarashlari turi borligini kuzatgan. G. M. Andreevaning yozishicha, odam yuz ifodalari, nigohlarning 2000 ga yaqin ko'rinishlari bor. Ayniqsa, birinchi bor uchrashganda ko'zlar to'qnashuvi, nigohlarning roli keyingi muloqotning taqdiriga kuchli ta'sir ko'rsatishi maxsus tadqiqotlar jarayonida o'rganilgan. Bularning barchasi muloqotning hissiy tomondan boy, mazmundor bo'lishini ta'minlab, odamlarning bir-birlarini tushunishlariga yordam beradi. Muloqotning nonverbal vositalarining milliy hamda xududiy xususiyatlari borligini ham alohida ta'kidlab o'tmoq lozim. Masalan, o'zbek xalqining muloqot jarayoni boy, o'zaro munosabatlarning bevosita xarakteri unda shunday vositalarning ko'proq ishlatilishi bilan bog'liq. Bolalarning o'z yig'isi bilan onasiga o'z his-kechinmalari hamda xohishlarini bildirishlari ham bolalarning yosh xususiyatlariga bog'liq. Boshqa millatlar madaniyatiga nazar tashlanadigan bo'lsa, ularda ham ba'zi bir muloqot vositalarining turli millatlarda turli maqsadlarda ishlatilishining guvohi bo'lish mumkin. Bolgarlar agar biron narsa bo'yicha fikrni tasdiqlamoqchi bo'lishsa, boshlarini u yoq-bu yoqqa chayqashar, inkor qilishmoqchi bo'lsa, aksincha, bosh siltashar ekan. Ma'lumki, o'zbeklar, ruslar va bir qator boshqa millatlarda buning aksi³.

Noverbal muloqotda suhbatdoshlarning fazoviy joylashuvlari ham katta ahamiyatga ega. Masalan, ayollar ko'proq hissiyotlarga boy bo'lganliklari sababli, suhbatlashayotganlarida bir-birlariga yaqin turib gaplashadilar, erkaklar o'rtasida esa doimo fazoviy masofa bo'ladi. Olimlarning aniqlashlaricha, bolalarni odatdagiday orqama-ketin o'tqazib o'qitgandan ko'ra, ularni yuzma-yuz o'tkazib davra qurib o'qitgan ma'qul emish, chunki bunday sharoitda o'quvchilarda ham javobgarlik hissi yuqoriroq bo'lar ekan hamda emotsiyalar almashinishgani uchun ham guruhdagi psixologik vaziyat ijobiy bo'lib, bolalarning predmetga va bir-birlariga munosabatlari ancha yaxshi bo'lar ekan.

Paralingvistik ta'sir - bu nutqning atrofidagi nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillar. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, artikulyatsiya, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan harakatlar, nidolar kiradi. Shunga qarab, masalan, do'stimiz bizga biror narsani va'da berayotgan bo'lsa, biz uning qay darajada samimiyligini bilib olamiz. Kuyib - pishib, ochiq yuz va dadil ovoz bilan «Albatta bajaraman!», desa ishonamiz, albatta.

Demak, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda muloqotning barcha vositalariga, ayniqsa, nutqqa e'tibor berish kerak. Bolalarni ilk yoshlik chog'laridanoq nutq madaniyatiga o'rgatish, nutqlarini o'stirish choralarini ko'rish zarur. Pedagog esa shunday nutq madaniyatiga ega bo'lishi kerakki, u avvalo uning faoliyatini to'g'ri tashkil etishni ta'minlasin, qolaversa, bolalarda nutqning o'sishiga imkoniyat bersin.

³ G'oziev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.

Muloqotning bu xususiyati kishilarning muloqot jarayonida birgalikdagi faoliyatda bir-birlariga amaliy jihatdan bevosita ta'sir etishlarinn ta'minlaydi. Shu tufayli odamlar hamkorlikda ishlash, bir-birlariga yordam berish, bir-birlaridan o'rganish, harakatlar muvofiqligiga erishish kabi qator qobiliyatlarini namoyon etishlari mumkin. Shu tufayli o'qituvchi bola shaxsiga maqsadga yo'nalgan holda ta'sir ko'rsatishi mumkin. Aslini olganda, har qanday muloqot, agar u bema'ni, maqsadsiz, quruq gaplardan iborat bo'lmasa, doimo muloqotga kirishuvchilarning xulq-atvorlarini, ularning ustanovkalarini o'zgartirish imkoniyatiga ega.

Jamiyat miqyosida oladigan bo'lsak, odamlarning turli sharoitlarda o'zlarini tutishlari, xulq-atvorlarining boshqarilishi ma'lum psixologik qonuniyatlarga bog'liqligini ko'rish mumkin. Bunga sabab jamiyatda qabul qilingan turli normalar, qonun-qoidalaridir. Chunki, o'zaro muloqot va o'zaro ta'sir jarayonlarida shunday hatti-harakatlar obrazlari kishilar ongiga singib boradiki, ularni har bir kishi norma sifatida qabul qiladi. Masalan, o'smir bola, umuman yoshlar jamoat joylarida kattalarga o'rin bo'shatib berishlari kerakligi ham xulq-atvorning bir normasi. Shu normaga amal qilish yoki qilmaslik ijtimoiy nazorat tizimi orqali boshqariladi. Ya'ni, yuqoridagi sharoitda agar o'smir bola avtobusda qariyaga joy bo'shatmasa, jamoatchilik o'sha zahoti uni ijtimoiy tartibga chaqiradi. Demak, har bir shaxs turli sharoitlarda turlicha rollarni bajaradi, bu rollarning qanday bajarilayotganligi, odamlarning kutishlariga mos kelishligi ijtimoiy nazorat tizimi orqali kuzatib turiladi. Shuning uchun ham muloqotga kirishgan kishilar doimo o'z xulq-atvorlarini, qolaversa, o'zgalarning xulq-atvorini nazorat qilib, harakatlarda bir-birlariga moslashadilar. Lekin gohida shaxsdagi rollarning ko'p bo'lishi rollarning ziddiyatiga olib kelishi mumkin. Masalan, maktab o'qituvchisining o'zi o'qitayotgan sinfda farzandi bo'lsa, dars paytida shunday ziddiyatni boshdan kechirishi mumkin, ya'ni bir vaqtning o'zida ham ota yoki ona, ham o'qituvchi rolini bajarishga majbur bo'ladi. Yoki xulqi yomon o'quvchining uyiga kelgan o'qituvchi bir vaqtning o'zida ham o'qituvchi, ham mehmon rollari o'rtasida qiynaladi.

Turli rollarni bajarayotgan shaxslarning o'zaro muloqotlari kutishlar tizimi orqali boshqariladi. Masalan, xohlaydimi yoki xohlamaydimi, o'qituvchidan ma'lum harakatlarni kutishadiki, ular o'qituvchi rolga zid bo'lmasligi kerak. O'z rollariga mos harakat qilgan, doimo me'yor mezonida ish tutgan kishining harakatlari odobli harakatlar deb ataladi. Masalan, o'qituvchining odobi, o'z kasbini ustasi ekanligi, bolalar qalbini tushuna olishi, ularning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ish tutishi uning odobga ega ekanligining belgisidir. Odobsiz odam esa buning aksidir⁴.

References:

1. Nemov R.S. Prakticheskaya Psixologiya Poznanie sebya: Vliyanie na lyudey: Posobie dlya uch-sya-M: Gumanit. Izd. Sentr VLADOS, 2003, - 320 s.
2. G'oziev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
3. J. Austin "How To Do Things With Words" 1962. p 25
4. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoe posobie dlya vuzov.- M.: IKS "MarT", 2004-512 s.

⁴ Nemov R.S. Prakticheskaya Psixologiya Poznanie sebya: Vliyanie na lyudey: Posobie dlya uch-sya-M: Gumanit. Izd. Sentr VLADOS, 2003, - 320 s.